

॥ मांडूकोपनिषत्प्रारंभः ॥

आथ०

॥ १ ॥

श्रीमद्धनुमद्धीममध्वांतर्गतारामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिःॐ । ॐमित्येतदक्षरमि
दंसर्वं ॥ तस्योपव्याख्यानंभूतंभवद्भविष्यदिति ॥१॥ सर्वमोंकारएवयच्चान्यत्रिकालातीतंतदप्योंकारएव ।
सर्वह्येतद्ब्रह्म । अयमात्माब्रह्म ॥२॥ सोयमात्माचतुष्पात् । जागरितस्थानोबहिःप्रज्ञःसप्तांगएकोनविंशति
मुखःस्थूलभुग्वैश्वानरःप्रथमःपादः ॥३॥ स्वप्नस्थानोतःप्रज्ञःसप्तांगएकोनविंशतिमुखःप्रविविक्तभुक्तैजसोद्वि
तीयःपादः ॥४॥ यत्रसुप्तोनकंचनकामंकामयतेनकंचनस्वप्नं पश्यतितत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थानएकीभूतःप्रज्ञानघन
एवानंदमयोह्यानंदभुक्कैतोमुखःप्राज्ञस्तृतीयःपादः ॥५॥ एषसर्वेश्वरएषसर्वज्ञएषोतर्यामी । एषयोनिःसर्वस्य
प्रभवाप्ययौहिभूतानां ॥६॥ अत्रैतेश्लोकाभवन्ति । बहिःप्रज्ञोविभुर्विश्वोह्यंतःप्रज्ञस्तुतैजसः । घनप्रज्ञस्तथा
प्राज्ञएकएवत्रिधास्मृतः ॥७॥ दक्षिणाक्षिमुखेविश्वोमनस्यंतस्तुतैजसः । आकाशेचहृदिप्राज्ञस्त्रिधादेहेव्यव
स्थितः ॥८॥ विश्वोहिस्थूलभुङ्क्षित्यंतैजसःप्रविविक्तभुक् । आनंदभुक्तथाप्राज्ञस्त्रिधाभोगंनिबोधत ॥ ९ ॥
स्थूलंतर्पयतेविश्वंप्रविविक्तंतुतैजसं । आनंदंचतथाप्राज्ञंत्रिधातृप्तिंविजानथ ॥१०॥ त्रिषुधामसुयद्भोज्यंभो
क्तायश्चप्रकीर्तितः । वेदैतदुभयंयस्तुसभुंजानोनलिप्यते ॥११॥ प्रभवस्सर्वभावानांसतामिति विनिश्चयः ।

निषत्

खं० ६

॥६६३॥

सर्वजनयतिप्राणश्चेतोऽंशुनपुरुषःपृथक् ॥१२॥ विभूतिंप्रसवंत्वन्येमन्यंतेसृष्टिचिंतकाः । स्वप्नमायासरूपेति
सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥१३॥ इच्छामात्रंप्रभोस्सृष्टिरितिसृष्टौविनिश्चिताः । कालात्प्रसूतिंभूतानांमन्यंतेका
लचिंतकाः॥१४॥भोगार्थसृष्टिरित्यन्येक्रीडार्थमितिचापरे । देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेति॥१५॥
प्रथमःखंडः ॥१॥ ॥ नांतःप्रज्ञंनबहिःप्रज्ञंनोभयतःप्रज्ञंनप्रज्ञानधनंनप्रज्ञंनाप्रज्ञमदृष्टमव्यवहार्यमलक्षणमचिं
त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारंपंचोपशमंशिवमद्वैतंचतुर्थमन्यंते सआत्मासविज्ञेयः ॥१॥ अत्रैतेश्लोका
भवन्ति । निवृत्तेःसर्वदुःखानामीशानःप्रभुरव्ययः । अद्वैतःसर्वभावानांदेवस्तुर्योविभुःस्मृतः ॥२॥ कार्यका
रणबद्धौताविष्येतेविश्वतैजसौ । प्राज्ञःकारणबद्धस्तुद्वौतुतुर्येनसिद्ध्यतः ॥३॥ नात्मानंनपरांश्चैवनसत्यंना
पिचानृतं । प्राज्ञःकिंचनसंवेत्तितुर्यंतत्सर्वदृक्सदा ॥४॥ द्वैतस्याग्रहणंतुल्यमुभयोःप्राज्ञतुर्ययोः । बीजनिद्रा
युतःप्राज्ञःसाचतुर्येनविद्यते ॥५॥ स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौप्राज्ञस्वस्वप्ननिद्रया । ननिद्रांनैवचस्वप्नंतुर्येपश्यंतिनि
श्चिताः ॥६॥ अन्यथागृह्यतःस्वप्नोनिद्रातत्त्वमजानतः । विपर्यासेतयोःक्षीणेतुरीयंपदमश्रुते ॥७॥ अना
दिमाययासुप्तोयदाजीवःप्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतंबुध्यतेतदा ॥८॥ प्रपंचोयदिविद्येतनिवर्तेतन

आथ०

॥ २ ॥

संशयः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥९॥ विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति ॥१०॥ द्वितीयः खंडः ॥२॥ ॥ सोऽयमात्मा ध्यक्षरमोऽकारोऽधिमात्रं पादामात्रा अकार उकारो मकार इति । जागरितस्थानो वैश्वानरो कारः प्रथमामात्रा । ओंसेरादिमत्त्वाद्वा आप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥१॥ स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीयामात्रा । उत्कर्षादुभयत्वाद्वा । उत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति नास्या ब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥२॥ सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीयामात्रा । मितेरपीतेर्वा । मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥३॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति । विश्वस्यात्त्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटं । मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादाप्ति सामान्यमेव च ॥४॥ तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटं । मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथा विधं ॥५॥ मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटं । मात्रासंप्रतिपत्तौ तुल्यसामान्यमेव च ॥६॥ त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितं । स पूज्यस्सर्वभावानां वंद्यश्चैव महामुनिः ॥७॥ अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसं । मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते ऽगतिरिति ॥८॥ तृतीयः खंडः ॥३॥ ॥ अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपंचो पशमः शिवो द्वैतः ॐकारः आत्मैव

निषत्

खं० ४

॥६६४॥

संविशत्यात्मनात्मानं यएवंवेद ॥१॥ अत्रैतेश्लोकाभवन्ति । ओंकारंपादशोविद्यात्पादामात्रानसंशयः ।
 ओंकारंपादशोज्ञात्वानकिंचिदपिचिंतयेत् ॥२॥ युंजीतप्रणवेचेतःप्रणवोब्रह्मनिर्भयं । प्रणवेनित्ययुक्तस्यन
 भयंविद्यतेकचित् ॥३॥ प्रणवोह्यपरंब्रह्मप्रणवश्चपरंस्मृतः । अपूर्वोऽनंतरोबाह्योनपरःप्रणवोव्ययः ॥४॥ सर्वस्य
 प्रणवोह्यादिर्मध्यमंतस्तथैवच । एवंहिप्रणवंज्ञात्वाव्यश्रुतेतदनंतरं ॥५॥ प्रणवंहीश्वरंविद्यात्सर्वस्यहृदयेस्थि
 तं । सर्वव्यापिनमोंकारंमत्वाधीरोनशोचति ॥६॥ अमात्रोनंतमात्रश्चद्वैतस्योपशमश्शिवः । ॐकारोविदि
 तोयेनसमुनिर्नेतरोजनःसमुनिर्नेतरोजनइति ॥७॥ चतुर्थःखंडः ॥४॥ इतिश्रीमांडूकोपनिषत्समाप्ता ॥
 श्रीमद्धनुमद्धीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥हरिःॐ॥ पूर्णानंदज्ञानशक्तिस्व
 रूपंनित्यमव्ययं । चतुर्धासर्वभोक्तारंवंदेविष्णुंपरंपदं । मंडूकरूपिणावरुणेनचतूरूपोनारायणःस्तूयते । ध्या
 यन्नारायणंदेवंप्रणवेनसमाहितः । मंडूकरूपीवरुणस्तुष्टावहरिमव्ययमितिपाद्मे । ओमित्युक्तंतुयद्ब्रह्मतदक्ष
 रमुदाहृतं । ओतमत्रजगद्यस्मादोतस्माद्भगवान्हरिः । तदिदंगुणपूर्त्येवसर्वमित्येवशब्दितं । भाविभूतभव
 त्कालेष्वेकरूपतयाहरिः । सर्वदानित्यइत्येषाव्याख्योंकारस्यकीर्तितेतिबृहत्संहितायां ॥१॥ ओमित्याक्रियते

माह०

॥ ३ ॥

यस्मादोंकारोसावतःपरः । सर्वत्वमितिपूर्णत्वंतन्नान्यस्यहरेःकचिदितिनैर्गुण्ये । सर्वमोंकारएवेत्यन्यस्यपू
र्णत्वनिवारणं । त्रिकालातीतत्वंचतस्यैव । प्रकृतेरपित्रिकालातीतत्वंविद्यतइत्यन्यदितिविशेषणं । परमं
योमहद्ब्रह्म । तदेवब्रह्मपरमंकवीनां । पूर्णमदःपूर्णमिदमित्यादिषुप्रसिद्धंचब्रह्मणःपूर्णत्वमित्याह । सर्वह्येत
द्ब्रह्मेति । श्रीब्रह्मादिसकलदेहेषुस्थित्वाआदानादिकर्तायोयंकश्चित्प्रतीयते । जीवानामस्वातंत्र्यदर्शनात्सो
पिसएवेतिदर्शयत्ययमात्माब्रह्मेति । पूर्णस्तुहरिरेवैकोनान्यत्पूर्णकदाचन । विनाचप्रकृतिनान्यत्कालाती
तंपरात्मनः । कालश्चैवदिशोवेदाःप्रकृत्यात्मानईरिताः । अभिमानात्तुजीवानांनकालातीतताभवेत् । मुक्ता
नामपिपूर्वत्रकालसंबंधईरितः । पूर्णत्वंचसदाविष्णोःप्रसिद्धंसर्ववेदतः । सोयंविष्णुरमाब्रह्मरुद्रानंतादिगःस
दा । आदानादनकर्तृत्वादात्मातेषामगोचरः । इतिमंडूकरूपीसन्दर्शवरुणःश्रुतिमितिहरिवंशेषु॥२॥चतु
र्धावस्थितोदेहेपरमात्मासनातनः । वैश्वानरोजागरितस्थानगोगजवक्रकः । निर्माताबाह्यसंवित्तेर्जीवानांत
दगोचरः । अष्टादशमुखान्यस्यपुमाकाराणिसर्वशः । मध्यमंतुगजाकारंचतुर्बाहुःपरःपुमान् । पादौहस्तिक
रोहस्ताइतिसप्तांगईरितः । स्थूलान्भोगानिन्द्रियैःसशुभान्भुंक्तेनचाशुभान् । विश्वंस्थूलंसमुद्दिष्टंसर्वगम्यत्व

भाष्यं

खं० १

॥६६५॥

हेतुतः। तत्संबन्धीनरोनाशाद्वैश्वानरउदाहृतः। विनायकस्तुविश्वस्यध्यानादैर्द्वजवक्रतां । तथैवतैजसध्याना
त्रिध्यानादिद्रुद्रतां । चतुर्ध्यानाच्चरुद्रत्वरुद्रआपजनार्दनात् । एवंभूतगुणोविष्णुश्चतुरात्मापरात्परइतिम
हायोगे॥३॥जाग्रदृशनसंस्काररूपत्वात्स्वप्नगंतुयत् । प्रविविक्तंतुतज्ज्ञानकारणोतर्ज्ञउच्यतइतिवाराहे॥४॥
सुषुप्तंतुतमोज्ञेयंहरिंप्राप्यतदावृतः । नकामयेन्नैवपश्येजीवःस्वात्मतमोविना । कालंचतस्यस्थानस्यपतिःप्रा
ज्ञोहरिःस्वयं । चित्तस्थोदर्शयेत्तस्मात्तैजसःस्वप्नकृद्धरिः । नबाह्यंज्ञापयेद्यस्मात्प्राज्ञस्तेनजनार्दनः। एकीभावं
ब्रजेतांचतेनविश्वश्चतैजसः । एकीभूतस्तदाप्राज्ञोघनोजीवस्तमोवृतः । तन्मात्रस्यसकालस्यघनप्रज्ञःप्रदर्श
नादितिप्रकाशिकायां । आनंदमयःपूर्णानंदः । चेतोमुखः ज्ञानस्वरूपमुखः । प्रज्ञानघनइतिविपरीतसमा
सः । घनप्रज्ञइतिवक्ष्यमाणत्वात् । विषयभोगंविनानंदमात्रभुक्त्वादानंदभुगितिविशेषः । आनंदमयचेतो
मुखसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादितुष्टयेपिसमं । अन्यत्रातिदेशार्थमेकत्रानंदमयत्वंचेतोमुखत्वंचोक्तं॥५॥ एषच
तूरूपआत्मासर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिलक्षणः । परमात्माचतूरूपःसर्वप्राणिशरीरगः । विश्वश्चतैजसःप्राज्ञस्तुरी
यश्चेतिकथ्यते । तानिरूपाणिसर्वाणिपूर्णानंदमयानितु । चेतोमुखानिसर्वाणिपूर्णज्ञानस्वरूपतः । मुखश

मां०

॥ ४ ॥

द्स्तुसर्वस्यदेहस्याप्युपलक्षणः। तथापिमुखशब्दोयंपूर्णत्वंसूचयेद्विभोः। ज्ञानस्यमुख्यवाचित्वान्मुखवाच्य
पिसन्स्वतइतिमार्कंडेये । पूर्णानंदस्वरूपस्यक्रीडाभोगोनचान्यथा । यथादित्यस्यदीपेननविशेषोस्तिकश्च
नेतिब्रह्मतर्के ॥६॥ प्रमाणस्यप्रमाणंचबलवद्विद्यतेमुने । ब्रह्मदृष्टान्यतोमंत्रान्प्रमाणंसलिलेश्वरः । अत्रश्लो
काभवन्तीतिचकारैवपृथक्पृथगितिगारुडे । खंडचतुष्टयेपिपृथक्पृथक् । प्रभवःसर्वभावानांविष्णुरेवनसंश
यः । इत्थंसतांनिश्चयःस्यादन्यथात्वसतांभवेत् ॥७-११॥ सर्वस्यहिप्रणेतृत्वात्प्राणोनारायणःपरः । तांसृ
ष्टिंबहुधाप्राहुर्ज्ञानिनोज्ञानिनस्तथा ॥१२॥ विष्णुर्विकृतिमायातिमहदादिस्वरूपिणीं । तत्तद्विविधभूतिस्तु
सृष्टिःप्रोक्ताह्यपंडितैः । स्वप्नमायासरूपाचकेचिदज्ञाजनाविदुः ॥१३॥ अविकारस्यचिन्मात्रस्वेच्छयैवाखि
लंजगत् । उत्पद्यतइतिप्राज्ञाःप्राहुर्ब्रह्मादयोखिलाः । पूर्णशक्तेःकुतोमायासार्वज्ञात्स्वप्नवत्कुतः । सर्वदोषव्य
तीतस्यविकारःकुतइष्यते । तस्मादेवाविकारस्यविष्णोरिच्छावशादिदं । यथार्थमेवसंभूतमितिवेदवचोखि
लं । केचित्कालतएवैतांसृष्टिमाहुरकोविदाः । केचिद्बुद्धाद्ब्रह्मणश्चप्रधानादितिचापरे । विमूढाःसर्वएवैतेयतो
नारायणःपरः । सर्वकर्तासर्वशक्तिरेकएवचनापरः । प्रधानकालब्रह्मेशमुखाःसर्वेपितद्वशाः॥१४॥ तस्यापि

भाष्यं

खं० १

॥ ६६६ ॥

विष्णोः सृष्टितुकेचिदाहुरनैपुणाः । अतृप्तस्यैव भोगार्थं क्रीडार्थं तु विपश्चितः । साचक्रीडास्वभावोऽस्य कुतो तृ-
प्त्या स्पृहा विभोरिति हरिवंशेषु ॥१५॥ खं० ॥ १॥ विष्णुस्तुरीयरूपेण द्वादशांते व्यवस्थितः । मुक्तानां प्राप्य रूपो
सौ व्यवहारे न दृश्यते । सम्यक्समाहितानां तु प्राप्तानां षोडशीं कलां । अपरोक्षदशां कापि तुरीयं दृश्यते पदं ।
अंतर्बहिश्च सौ संच समाधिज्ञानमेव च । बहिःशब्दादिकं जानन् पश्यन् स्वप्नं तथैव च । यदा भवति सावस्था ह्युभय-
ज्ञानशब्दिता । एतत्सर्वं तुरीयेण रूपेण न करोत्यजः । सर्वज्ञानप्रदश्चापि मुक्तस्यैव तुरीयक इति ब्रह्मांडे । अमु-
क्तस्य त्वदृश्यत्वात् षोडशीं वा कलां मृते । तुरीयो दृष्ट इत्युक्तो ग्रहणादेरगोचरः । विना मुक्तिं ततस्तेना व्यवहार्य-
इतीरितः । जाग्रदादिप्रवृत्तिस्तु लक्षणं ह्यनुमापकं । अलक्षणस्तद्राहित्यादचिंत्यस्तत एव च । तत एव ह्यनिर्दे-
श्यश्चिदानंदैकलक्षणः । मुक्तस्य सर्वव्यापारहेतुरेव तुरीयकः । एकः प्रधान उद्दिष्ट आत्मा पूर्णत्वतः श्रुतः । तदे-
वास्य स्वरूपं यदैकात्म्यं तेन कीर्तितः । प्रत्ययो ज्ञानरूपत्वात्सार आनंदरूपतः । प्रपंचो विस्तृते विष्णुः शम आ-
नंदरूपतः । उत्कृष्टानंदरूपत्वाद्दुपशब्दः प्रकीर्तितः । प्रपंचं देहबंधाख्यं तुरीयः शमयेद्यतः । प्रपंचोपशमस्ते-
नाप्युक्तः स भगवान्प्रभुः । निर्दुःखसुखरूपत्वाच्छिवशब्दः श्रुतौ श्रुतः । अन्यथा प्रत्ययो द्वैतं शमयेत्तं यतो हरिः ।

मां०
॥ ५ ॥

अद्वैतस्तेनचोद्दिष्टस्तुरीयः पुरुषोत्तम इति माहात्म्ये । अपेक्ष्यवस्तुयाथार्थ्यद्वित्वमन्यस्वरूपता । इण्गतावि
तिधातोश्चतज्ज्ञानंद्वैतमुच्यत इति संकल्पे । स आत्मा स विज्ञेय इति सोयमात्मा चतुष्पादिति चतुर्धा विभक्त उच्य
ते उपसंहारार्थं । सोयमात्माध्यक्षरमिति पृथगारंभात् । विश्वादिरूपो यस्त्वात्मा स विज्ञेयो मुमुक्षुभिः । निर्वि
शेषोऽपि भगवांश्चतुर्धा समुदीरित इति प्रत्यये ॥१॥ सर्वदुःखानां निवृत्तेः कारणभूतस्तुरीयो देवः । हरिस्तुरीयरू
पेण मोक्षदः संप्रकीर्तितः । देवः स सर्वजीवानां गम्यत्वात् समुदीरितः । भावाजीवाः समुद्दिष्टा भवन्त्येते यतो विभोः
ईशानां मपि मुक्तानां ईशानः सो न नाच्छ्रुत इति प्रत्याहारे ॥२॥ कार्यकारणबंधस्य तदधीनत्वतो विभुः । विश्वा
दिरूपो भगवान्बद्ध इत्युच्यते श्रुतौ । कुतो बंधः परस्यास्य बंधेशस्य चिदात्मन इति च । सबद्धः सदुःखी स बंधय
ति सदुःखयतीति । स जीवः स प्रकृतिः स जीवयति स प्रकरोतीति । सो वरः सो नित्यः सो वरयति सो नित्ययतीति
कौषारवश्रुतिः । विष्णोर्गुणोक्तिपरताममनित्यं सुरेश्वराः । तदर्थमन्यद्वचनमतस्तस्य विरोधियत् । तन्ममा
र्थो न हि कापि साहंत सरणात्सदा । सरस्वतीति संप्रोक्ता तस्माज्ज्ञेया हरेर्गुणा इति महोपनिषदि ॥३॥ नात्मा
न नपरांश्चैव न सत्यं चापि नानृतं । प्राज्ञः संवेदयेत्किंचिज्जीवकालतमो विना । सुप्त्यवस्थां सुखं चापि विना ना

भाष्यं
खं० २

॥६६७॥

न्यत्प्रदर्शयेत् । सर्वतुदर्शयेन्मुक्तौतुरीयःपरमेश्वरइतिप्रत्यये । स्वतंत्रेकर्तृशब्दःस्यात्प्राज्ञस्यावेदनंयथा ।
सर्वप्रदर्शकेचैवतुरीयेसर्वदर्शनमितिब्रह्मतर्के ॥४॥ निद्रायुतास्तुविश्वाद्यास्तदधीनायतोहिमा । यथाभृत्य
युतःस्वामीनह्यज्ञानंपरात्मनइतिच । अभेदमपितद्ब्रह्मबहुरूपंविशेषतः । करोतिनकरोतीतिव्यवहार्यंस्वश
क्तितइतिच । नसंवेदयतीत्यस्वीकारेतुर्यंतत्सर्वदृक्सदा । द्वैतस्याग्रहणंतुल्यमुभयोःप्राज्ञतुर्ययोरितिचवि
रुद्धं । द्वैतग्रहणाकारणत्वंतुल्यमित्यर्थः । द्वैतंनग्राहयेत्तुर्योनचप्राज्ञःकथंचन । द्वैतग्रहणबीजंतुनिद्राप्राज्ञं
समाश्रितेतिप्रकटश्रुतिः ॥५॥६॥ विपरीतज्ञानादपिविपरीतज्ञानांतरंजायते ॥७॥ अनादिमाययाविष्णो
रिच्छयास्वापितोयदा । तयाप्रबोधमायातितदाविष्णुंप्रपश्यतीतिप्रकाशिकायां ॥८॥ तन्वास्वस्वामिसंब
धःप्रपंचोस्यशरीरिणः । वस्तुतोसौनचैवास्तिपरमस्यवशेयतः । तन्वादिकस्तथाप्येषह्यभिमानात्प्रदृश्यते ।
अतःसविद्यतइतिह्यंगीकारोभवेद्यदि । तथापिभगवज्ज्ञानात्सनिवर्तेदसंशयइतिब्रह्मतर्के । अद्वैतमन्यथा
ज्ञातंपरब्रह्मादिवस्तुतत् । द्वैतंदिधाज्ञातंअन्यथाज्ञातमज्ञैः । परमार्थतःपरमेश्वरात् । तस्यैवमायामात्रंतदि
च्छयानिर्मितं । तदन्यथाज्ञानंतस्मात्तदिच्छयैवनिवर्तते । परेणब्रह्मणायत्तुद्विधानज्ञातमंजसा । तदद्वैतं

मांडू०

॥ ६ ॥

परंब्रह्मतदेवज्ञातमन्यथा । जीवेनद्वैतमुद्दिष्टमिथ्याज्ञानंतदेवच । परमार्थात्पराद्विष्णोर्जातमिच्छावशाद
नु । मायेतीच्छासमुद्दिष्टामायामात्रंतदुद्भवं । उत्तमत्वात्परार्थोसौभगवान्विष्णुरच्युतइतिच । अनन्यथा
इतमवगतमद्वैतं द्वैतंवस्तुस्वरूपापेक्षयाद्विधाह्यन्यथाज्ञातमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अतोविकल्पःशरीरादिसंबंधः ।
केनचिदज्ञानादिनाकारणेनकल्पितोप्युपदेशान्निवर्तते । अयंसतांवादः । ज्ञातेसतिपरब्रह्मणिद्वैतमन्यथा
ज्ञानंनिवर्ततइति । विकल्पोदेहबंधादिःकेनचित्कारणेनतु । कल्पितोविनिवर्तेतगुरुवाक्यादसंशयः ।
एषएवसतांवादोज्ञातेब्रह्मणितत्त्वतः । निवर्ततेन्यथाज्ञानंततआनंदमेत्यसावितिच ॥१०॥खं० ॥२॥ अधि
कंसर्वतः अविनाशिचेत्यध्यक्षरं । अधिकाएवमात्राअंशायस्यतदधिमात्रं । अइत्यनेनाभिधानेनाक्रिय
तइत्यकारः । तत्रपूर्वोक्तोवैश्वानरः । प्रथमामात्रेत्याद्यनुवादः । अकारइत्यादिकंविधेयं । प्राज्ञस्तैजसश्चा
दिरस्येत्यादिमान् । सुप्तेरुत्थानेप्राज्ञाद्विभक्तोभवतिविश्वः । स्वप्नादुत्थानेतैजसात् । आदिश्चास्योपासक
स्यभवति ॥ १ ॥ शरीराभिमानादुत्थाप्यकर्षतीत्युत्कर्षः । निद्राविषयानुभवश्चानेनक्रियतइत्युभयत्वं
समानःसर्वेषांमध्यस्थोभवति । मितेरंतर्गमनात् । अधिकत्वाच्चनित्यत्वादध्यक्षरमुदाहृतः । येंशास्तस्यतु

भाष्यं

खं० ३

॥६६८॥

सर्वेपिपूर्णाःप्रत्येकशःप्रभोः । अतोधिमात्रमुद्दिष्टोमात्राअंशाउदाहृताः । श्रुतःसविष्णुरोंकारओमित्या
क्रियतेयतः । आद्यस्तदंशोह्याप्तिःस्याद्विषयानापयेद्यतः । जीवस्यतुयतःप्राज्ञात्तैजसाद्वासमुत्थितः ।
अविभागोपिभगवानादिमांस्तेनकीर्तितः । तस्मादुत्पद्यतेमुक्तःसज्ज्ञानानंदलक्षणः । आप्रोतिविषयान्स
र्वान्निद्रायाविषयस्यच । उभयोःकारणत्वेनह्युभयस्तैजसःस्मृतः । देहाभिमानादुद्धृत्यकर्षतिस्वप्नमंडले ।
उत्कर्षत्वंततस्तस्यतज्ज्ञानीज्ञाननित्यतां । आप्रोतिदेहादुत्कृष्यस्वात्मानंसर्वमोक्षिणां । मध्यस्थःसभवेत्स्त्रे
हाद्वोषाभावाच्चसर्वशः ॥ २ ॥ स्वात्मन्यंतर्गमयतिमानमंतर्गतिःस्मृता । जीवमंतर्गतंकृत्वातज्ज्ञानलय
कृद्यतः । प्राज्ञोमानमपीतिश्चतज्ज्ञोप्येवंविमुक्तिगः । व्याख्यांतर्गमयेत्सर्वदुःखाद्यंतुविलापयेत् । अणूना
मपिजीवानांप्रकाशोव्यापकोभवेत् । अंडमात्रेबहिश्चापिदेवतानांयथाक्रमं । अतोंतर्गमनंमुक्तौजीवेषुजगतो
भवेदितिब्रह्मतर्के ॥ ३ ॥ मात्रासंप्रतिपत्तौ अंशध्याने । आदिमत्त्वंविश्वस्यविद्यते । तदुपासकस्यापि
भवतीत्यादिसामान्यं ॥ ४ ॥ अमात्रेप्यगतिर्नविद्यते । प्रतिदिवसंविभागएकीभावश्चविद्यतेविश्वादीनां ।
तुरीयस्यतन्नविद्यतइत्यमात्रः । विश्वादीनांव्यवहारकारणत्वंविद्यते तुरीयस्यतन्नविद्यतइत्यतोगम्यत्वम

मांडू०
॥ ७ ॥

पिनास्तीत्याशंकांनिवारयतिअगतिर्नविद्यतइति । आत्मानसंविशतीतिगतिवचनात् । आदिमत्त्वेनसा-
मान्यमुपास्येनभवेदिति । उपासकस्यसंजानन्सर्वबंधोभवेत्पुमान् । सामान्यत्रयमप्येतत्तुल्यंमुक्तिगतत्व-
तः । अमात्रत्वंतुरीयस्यत्वविभागाद्दिनेदिने । जाग्रदादेरकर्तापिगम्योसौज्ञानिनांभवेदितिच । आदिम-
त्त्वादिसामान्यंतुल्यंमोक्षोपभोग्यतः । अमात्रत्वंतुरीयस्याप्यविभागाद्दिनेदिनइत्यात्मसंहितायां ॥ ५ ॥
॥ ८ ॥ खं० ॥ ३ ॥ आत्मैवभूत्वाऽन्याभिमानंत्यक्त्वापरमात्मनैवपरमात्मानंप्रविशत्युपासकः । अव्यव-
हार्यत्वादिकमत्रसममितिदर्शयितुंपुनरप्युक्तमव्यवहार्यत्वादिकं । तुरीयंनादनामानंहरिंज्ञात्वापरंपदं ।
तमेवप्रविशेच्छुद्धरूपीतत्सदृशात्मवान् । ज्ञानानंदौचशक्तिश्चतथापिनसमाःकचित् । विमुक्तस्यापिजीव-
स्यपारतंत्र्यंचनित्यदा ॥ १ ॥ चतूरूपस्यास्यविष्णोर्नामप्रणवइत्यपि । जाग्रदादिप्रणयनात् ॥ २ ॥ ३ ॥
सएवब्रह्मबृंहणात् ॥ ४ ॥ ओमित्याक्रियमाणत्वादोंकारःसप्रकीर्तितः । आदिमत्त्वादयोह्यर्थाओमित्यस्य
श्रुतौश्रुताः । अपूर्वःकारणाभावान्नाशाभावादनंतरः । पराधीनस्थित्यभावादनपरउदाहृतः । सर्वगत्वा-
दबाह्यश्चतंज्ञात्वाविप्रमुच्यतइतिच ॥ ५ ॥ परत्वमपरत्वंचविष्णोरेकस्यवैयदा । श्रूयतेनतुसामर्थ्यभेदस्त

भाष्यं
खं० ४

॥६६९॥

त्रकथंचन । अवतारस्य पूर्वत्वात्पौर्वापर्यमुदाहृतमिति ब्रह्मतर्के । पूर्वावतारे पश्चिमावतारेऽपि पूर्ण एवेति प्रण
बोध्यपरं ब्रह्मेत्यादेरर्थः ॥ खं० ॥ ४ ॥ एकोऽपि निर्विशेषोऽपि चतुर्धा व्यवहारभाक् । यस्तं वंदे चिदानंदं विष्णुं
विश्वादि रूपिणं ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं माण्डूकीयं निषद्वाक्यं संपूर्णं ॥ ॥

॥ मांडूकभाष्यसंपूर्ण ॥

**The Credit of getting the Sarvamoola Books Scanned goes to Panditavareenya ityaadi
birudankita Shreemajjalihaala Shreenivaasaachaaryasya Vidyaa Suta, "Gomanjari" Udgrantha
kartru, (Raghunatha suri virachita Manikya manjari granthasya Khandana Grantha) Veda
Shaastra Puraanaartha Vishaarada, Panditavareenya Shree Dwarakaanaathaachaaryaru.
My heartfelt salute for him to provide me such a wonderful opportunity to work on this
project.**

**Project Started on : 21 December 2009
Project Completed on : 20 March 2011**

Scanned By : Aravindacharya Haranahalli, aravindbharadwajhs@gmail.com